

جایگاه و شیوه‌های نظارت در پیشگیری از تبانی در معاملات دولتی^۱

محمد گراوند^۲، اکبر وروایی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۱/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۳/۱۰

از صفحه ۳۴ تا ۱۳

چکیده

هدف اساسی مقاله این است که با مطالعه رهنمودهای مختلف سازمان ملل متحد و تجربه کشورهای پیشرو به ترسیم عوامل مؤثری چون تضمین شفافیت، دسترس پذیر ساختن اطلاعات معاملات دولتی، تقویت رقابت میان شرکت کنندگان، توسل به دولت الکترونیکی، تضمین یکپارچگی پرداخته شود؛ زیرا این عوامل اساسی در قالب نظارت می‌تواند با فراهم ساختن جایگاهی قانونی برای ایفای نقش ناظران بیرونی در کاهش فساد در معاملات دولتی نتیجه بخش ظاهر شود. حال در کشور ما و با نظر به وضعیت پراکنده عملی، این سؤال اساسی قابل طرح است که با توجه به گستره مصداقها و حجم معاملات دولتی، چه اصول کلانی را باید در استفاده از نظارت مؤثر پیشگیرانه از این جرم رعایت کرد. در این پژوهش، که از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و روش توصیفی- تحلیلی انجام شده است مشخص شد که با توجه به ابعاد مختلف معاملات دولتی می‌توان از ظرفیتهای نهادهای اجتماعی مردمی از یک سو و همچنین نظارت‌های اطلاعاتی- سازمانی از سوی دیگر استفاده کرد؛ مضافاً اینکه نظام بخشی به سامانه دریافت اطلاعات برخاسته از ناظران در نهادی مشخص مانند پلیس امنیت اقتصادی و یا نهادشناسی دیگر می‌تواند از پراکندگی عملکردهای نظارتی جلوگیری کند و به شکل دقیقتری از فساد در معاملات دولتی بکاهد.

واژگان کلیدی

نظارت و تبانی در معاملات دولتی، پیشگیری از تبانی در معاملات دولتی

۱. مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری با عنوان "پیشگیری از جرم تبانی در معاملات دولتی (راهکارها، چالش، ارائه الگوی جامع)" در دانشگاه آزاد واحد کرمانشاه است.

۲. دانشجوی دوره دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشکده حقوق، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: mohammad.geravand85@gmail.com

۳. استاد حقوق جزا و جرم‌شناسی، عضو هیأت علمی دانشگاه علوم انتظامی امین، استاد دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: dr.varvahi.50@gmail.com

۱. مقدمه

با توجه به گستردگی آثار منفی اقتصادی و اجتماعی ناشی از تبانی و فساد در معاملات دولتی و نیز در راستای برنامه‌های چند ساله، گفتمان ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد بتدریج توسعه پیدا می‌کند تا در سال ۱۳۹۰ و در قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد به بار می‌نشیند.^۱ در اسناد بین‌المللی مختلفی نیز بر اهمیت عملکردهای نظارتی در این حوزه حساس تأکید ویژه‌ای شده است. با این توضیح که در این اسناد و همچنین مقررات برخی کشورها برای ارتقای شفافیت و در دسترس بودن معاملات دولتی و اطلاعات برگزاری و انعقاد آنها، شیوه‌هایی را به رسمیت شناخته‌اند. در ایران فراوانی نهادهای نظارتی مانند سازمان بازرسی، دیوان محاسبات، کمیسیون اصل ۹۰، و غیره در کنار بی توجهی به حضور مردم در این نظارتها می‌تواند زمینه‌های فراوانی را برای وقوع تبانی در این معاملات و افزایش فساد اداری در آنها دید.

از جمله جرائمی که در قالب مصداقهای فساد اداری- اقتصادی موضوع بسیار مهمی به منظور مطالعه تلقی می‌شود، جرم تبانی در معاملات دولتی است که دغدغه مقابله مبتنی بر پیشگیری از آن سیاست بسیاری از سیاستمداران و کنشگران مسئول قضایی تلقی می‌شود. علت نیز این است که شخص مرتکب تبانی به عنوان کارمند دولتی با خیانت در وظیفه دولتی سبب‌ساز تضییع منافع دولتی از یک سو و ضربه‌های اقتصادی اداری متعدد از سوی دیگر می‌شود. معاملات دولتی در مصداقهای متعددی باعث جهت‌دهی به منافع عمومی و نیز مصرف بیت‌المال می‌شود که صرف مدنظر قراردادان تعداد آنها و احتمال اندک وجود فساد در هنگام معاملات خود حاکی از گستردگی حیف و میل و صرف درست آن دارد. این معاملات در مصداقهایی چون مناقصه‌های عمومی^۲، مناقصه محدود (دعوتنامه)، ترک تشریفات مناقصه، مزایده و غیره نشانگر حجم قابل توجه از احتمال سوءاستفاده در انعقاد معاملات است که خود البته مستلزم بازشناسی مفهومی است که شاید بتوان از پیشگیریهای افتراقی متناسب با هر یک از معاملات دولتی سخن گفت.

۱. در این قانون بر پیشگیری از جرم توجه و تمرکز ویژه ای شده است تا جایی که حتی وزارت اطلاعات نیز در ماده ۴ به منظور پیشگیری از شکل‌گیری فساد ... وزارت اطلاعات موظف به وظایفی شده است؛ از جمله اینکه وزارت اطلاعات موظف است نقاط مهم و آسیب‌پذیر در فعالیتهای کلان اقتصادی دولتی و عمومی مانند معاملات و قراردادهای بزرگ خارجی، سرمایه‌گذاری‌های بزرگ، طرحهای ملی و نیز مراکز مهم تصمیم‌گیری اقتصادی و پولی کشور در دستگاه‌های اجرایی را در صورت وجود گزارش موثق و یا فرائن معتبر مبنی بر تخلف یا سوء عملکرد، با کسب مجوز قضایی لازم پوشش اطلاعاتی کافی و مناسب بدهد.

۲. طبیعتاً مناقصه‌ها نیز به‌عنوان یکی از فرایندهای مهم دولتی از این فساد در امان نبوده است و حتی به علت سهم ۱۵ تا ۳۰ درصدی از تولید ناخالص داخلی کشورها و در نتیجه نقش مهم در پیشبرد امور مربوط به سازندگی و رشد کشورها نمود بیشتری پیدا می‌کند و به‌منزله یکی از گلوگاه‌های مهم فساد در بخش اجرایی مطرح می‌شود. از طرف دیگر از آنجا که در مناقصه منافع بخش عمومی نیز وجود دارد و فرد اموال خود را معامله نمی‌کند، امکان وسوسه برای برداشت قسمتی از منافع برای خود فرد و در نتیجه امکان سوءاستفاده بیشتر فراهم می‌شود. این سوءاستفاده ممکن است از سطوح پایین، مانند فروش کالاهای غیرضروری یا گرانتر به دولت و هم‌چنین چشم‌پوشی کارمند از تخلفات کارفرما در اجرای طرح آغاز شود و تا سطوح بسیار بالاتر، مانند معاملات در وضعیت غیررقابتی و غیرشفاف و برگزاری مناقصه‌های نمایشی برای افراد خاص، ادامه یابد. با توجه به حجم زیاد مناقصه‌ها در تولید ناخالص داخلی کشورها و در نتیجه به‌سبب وجود گستره مالی زیاد و مطرح شدن موضوع اموال عمومی در آن، امکان وسوسه برای سوءاستفاده و گسترش فساد در این بخش بسیار چشمگیر است.

هم‌چنین به نظر می‌رسد حجم وقوع تبانی در معاملات دولتی بسیار گسترده است و این ارتکاب، شیوه‌های مختلف و در حال گسترشی را شامل می‌شود. از همین رو، تلاشی که در تمام پژوهش بدان توجه می‌شود این است که اولاً با دید جامعی از نگرش علت شناختی جرم شناختی شناخته شود و ثانیاً به منظور جامعیت در برخورد با آنها نسبت به لحاظ حوزه‌های مختلف و شیوه‌های نوین وقوع موارد تبانی در معاملات اقدام شود (توسلی، ۱۳۹۲، ص ۲۱۸).

با دقت در دامنه موضوعی محوریت معاملات دولتی می‌توان دو بُعد بسیار مهم را نیز به مسئله این پژوهش اضافه کرد که اهمیت دو چندان نظارت کلان و در عین حال جامع و تخصصی بر معاملات دولتی را نشان می‌دهد.^۱ سطح نظارت باید از گستره قابل توجهی برخوردار باشد؛ زیرا امکان تبانی در معاملات دولتی ممکن است در قالب قراردادهای خارجی و نیز قراردادهای خرید کالا نمود پیدا کند. قراردادهای خارجی می‌تواند با محوریت دادن به رویکرد و هدف اقتصاد مقاومتی دغدغه‌های سیاسی و لزوم مقابله مؤثر با جنبه‌های مختلف تبانی در معاملات دولتی را مطرح سازد. قراردادهای و معاملاتی که با نمایندگان سیاسی-دولتی و یا غیر دولتی دیگر کشورها منعقد می‌شود، می‌تواند از دید شیوه قرارداد و جنبه‌های مختلفی که در آن قرارداد نفتی، غیر نفتی، خدماتی و غیره پیش‌بینی می‌شود، منشأ محورهای تبانی گونه داشته باشد و تضييع کلانی را نسبت به حقوق کشور بر جای بگذارد. قراردادهایی که برای تأمین کالاها و خدمات نیز منعقد می‌شود، می‌تواند بستری را فراهم سازد که در قالب آن نه تنها کالاها مرغوبیت و کیفیت لازم را نداشته باشد، بلکه علاوه بر آن، قیمتی که برای آنها تعیین می‌شود از میزان متوقع بیشتر باشد. به همین دلیل، این دو بعد، شکلهای نوینی است که به نظر می‌رسد مقتضی مطالعه ابعاد پیشگیرانه نظارت‌های سازمانی و فرا سازمانی است.

در همین راستا، وجود قوانین متعدد در ارتباط با تقویت سلامت نظام اداری و سلامت برقراری معاملات دولتی از قبل از انقلاب تا کنون نشانگر اهمیت مقابله با تبانی در معاملات دولتی است. قانون مجازات تبانی در معاملات دولتی مصوب ۱۳۴۸، قانون آیین نامه معاملات

۱. در پرونده های متعددی مسوولین ومدیران وزارتخانه ها، سازمانها و نهادهای دولتی بدون طی مراحل و کسب مجوزهای قانونی لازم و یا اتکا به اختیارات مدیریتی شخصی خود واغلب بدون اطلاع از ممنوع بودن این عمل به فروش اموال دولتی اقدام کرده‌اند و از سویی دیگر از آنجاکه بسیاری از اشخاص حقیقی در جامعه از وجود قوانین ومقررات خاص مرتبط با اموال دولتی اطلاعی ندارند، غالباً بدون توجه به آثار حقوقی این معامله به خرید اموال دولتی با انعقاد قرارداد عادی با مدیر مجموعه به عنوان شخصیت حقوقی مستقل اقدام می‌کنند. در قانون محاسبات عمومی مصوب ۱۳۶۶ به عنوان مبنا و منشور ضوابط اموال دولتی شناخته می‌شود و مبنای دیگر مصوبات مرتبط با این مبحث نیز قانون محاسبات عمومی است. قانونگذار در فصل پنجم این قانون در مواد ۱۰۶ تا ۱۲۲ به اموال دولتی پرداخته است و پس از بر شمردن شرایطی که برای جا به جایی اموال دولتی در داخل سازمانهای دولتی لازم است. در ماده ۵ قانون وصول برخی از درآمدهای دولت مصوب ۱۳۷۳، شرایطی را برای فروش اموال غیرمنقول توسط دستگاه‌های دولتی بیان کرده است. قانون تنظیم بخشی از روابط مالی دولت مصوب ۱۳۸۰ نیز ضوابطی را برای چگونگی انتقال اموال دولتی بیان کرده که مهمترین آن ماده ۸۹، است.

دولتی مصوب ۱۳۴۹، قانون محاسبات عمومی کشور مصوب ۱۳۶۶، موادی از قانون تعزیرات مصوب ۱۳۷۵، قانون برگزاری مناقصات مصوب ۱۳۸۳، قانون ارتقای سلامت اداری و مقابل با فساد ۱۳۹۰ و آیین‌نامه‌های متعدد دیگری که در این زمینه هست، همگی شایسته بررسی علمی و آسیب شناسانه از دید پیشگیری است. به همین دلیل مسئله این پژوهش تحلیل راهکارهای پیشگیرانه، بازشناسی چالش‌های موجود و نیز رسیدن به الگوی جامع نظارتی در این باره است. در راستای تبیین نگرش الگوی جامع اشاره به سیاست‌هایی که می‌تواند در کاهش بیشتر جرم تبانی مؤثر باشد از جمله مسائلی است که در این پژوهش مورد نظر است؛ به عنوان مثال سیاست آزادسازی رهیافتهای عملی مبتنی بر نظارت را می‌توان از تدبیر مهم پیشگیرانه‌ای تلقی کرد که با به رسمیت شناخت سیاست جنایی مشارکتی در قالب افزایش نظارت شهروندان و گزارشدهی موارد مشکوک و پیگیرهای عملی نهادهای ذی‌ربط از وقوع این مصداق مجرمانه بکاهد.

هم‌چنین بنا بر این ملاحظات لازم است مسئله از حیث اشاره کلی به سؤالات مورد نظر در این پژوهش تکمیل شود: اولاً اینکه از میان هر کدام از نظارتهای پیشگیرانه، چه راه‌حلهایی درباره جامعیت بخشیدن به الگوی جامعی در پیشگیری از جرم تبانی در معاملات دولتی قابل استفاده است. همان‌طور که پیشتر نیز اشاره شد، بدیهی است که در این زمینه نظارت در بستر محوریت رویکردهای پیشگیرانه وضعی و انتظامی قابل طرح است و به این دلیل است که چنانچه نظارت به شکلی جامع و با تلفیق یافته‌های این دو رویکرد صورت بگیرد، می‌تواند تأثیر قابل توجهی داشته باشد. مسئله مهم از جامعیت نظارت است و عقیده کلی این است که برای پیشگیری از تبانی در معاملات دولتی از طریق نظارتهای چند بُعدی، می‌توان با مد نظر قرار دادن حوزه‌های مختلف معاملات دولتی و تکمیل اقدامات نهادهای مختلف نظارتی اقدام کرد.

۲. اهداف پژوهش

هدف، شناسایی شیوه‌های نظارتی است که می‌توان به وسیله آنها شفاف بودن و دسترس پذیر بودن معاملات دولتی و اطلاعات آنها را افزایش داد. در این بستر سعی می‌شود به ارشادات سازمان ملل متحد و هم‌چنین تجربه برخی از کشورها اشاره شود. به علاوه از جمله اهداف کاربردی‌تر مورد نظر این مقاله می‌توان اشاره به الگویی جامع به نهادهای نظارتی، کنشگران قوه قضاییه و بازشناسی خلاصه و دقیقی از نظارت پیشگیرانه دانست تا بتوان از میزان وقوع جرم تبانی در معاملات دولتی کاست.

۳. سؤالات پژوهش

۱. انواع نظارت مؤثر در پیشگیری از تبانی در معاملات دولتی کدام است؟
۲. معیارهایی که می‌تواند اثر پیشگیرانه نظارت بر معاملات دولتی را افزایش دهد، چیست؟
۳. دامنه مراحل و تشریفات معاملات دولتی موضوع نظارت پیشگیرانه به چه شکل قابل تبیین است؟

۴. پیشینه پژوهش

به طور خاص به جرم تبانی در معاملات دولتی ناظر است. با بررسی منابع مختلف پیشینه مرتبط با تحلیل این جرم بسیار اندک و به شرح ذیل است:

منتی نژاد (۱۳۸۶) پژوهشی تحت عنوان "شیوه‌ها و زمینه‌های تبانی در معاملات دولتی" انجام داده است. نگاه حاکم بر این پژوهش نگاهی علت شناختی و جرم شناختی است که از این حیث الهام از برخی از زمینه‌های بیان شده در این پژوهش می‌تواند بر غنای پژوهش بیفزاید. این نگاه در پژوهش مورد استفاده خواهد بود؛ اما عدم اشاره به راهکارهای پیشگیرانه حوزه تفاوت قابل ذکری با پژوهش ایجاد می‌کند. همان‌طور که مشخص می‌شود تحقیقاتی که به طور خاص با جرم تبانی مرتبط است بسیار اندک است و این مطالعات بر مبنای جرم شناسی پیشگیری و راهکارهایی تدوین نشده است که این جرم شناسی ارائه می‌کند. بر همین اساس مشخص می‌شود که پژوهش در تأکید بر برقراری ارتباط میان تدابیر پیشگیرانه با این جرم از دیگر پژوهشها متمایز است. بهرامی (۱۳۹۲) در پژوهشی تحت عنوان "بسترهای وقوع تبانی در مناقصات و راهکارهای مقابله با آن"، برخی راهکارهای پیشگیری را به این شکل اشاره کرده است: کم کردن نقش دولت در اقتصاد، انحصارزدایی، گسترش فضای رقابتی و ایجاد ساز و کارهای مناسب در تخصیص منابع، ایجاد ترتیبات نهادی مناسب برای شفاف سازی مناقصات از طریق مستندسازی و اطلاع‌رسانی دقیق، جمعیت تمام مناقصات در یک سازمان و درج اطلاعات مربوط در پایگاه اطلاع‌رسانی مناقسه، احیای دوباره سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور و... اگرچه در قالبی مفید به تحلیل انواع راهکارهای مرتبط با کاهش تبانی در مناقصات پرداخته، دیگر معاملات دولتی مدنظر نبوده؛ این در حالی است که هدف پژوهش پرداختن به هر کدام از معاملات و تحلیل راهکارهای پیشگیرانه مرتبط با هر رفتار مجرمانه است. اگرچه شناخت بسترها یکی از ارکان ارائه الگوی جامع درباره جرم تبانی در معاملات دولتی است، رسیدن به پیشنهادی جامع در این زمینه مستلزم محورهای متعدد دیگری است که در این پژوهش مورد نظر قرار خواهد گرفت.

۴. مروری بر مبانی نظری پژوهش

۴-۱. نظارت و پیشگیری از جرم

یکی از مهمترین اصولی که باعث ارتقای سلامت در معاملات دولتی و پیشگیری از جرم تبانی در معاملات دولتی و جرائم مرتبط با آن می‌شود، اصل نظارت است که اقسام آن عبارت است از نظارت داخلی، نظارت خارجی و نظارت مطبوعاتی- مردمی (طجرلو و بابایی، ۱۳۹۶، ص ۴۶-۴۰). قطعاً قبل از بحث تخصصی در زمینه نظارت، لازم است که درباره این حوزه حساس، سازوکارهای اداری- نظارتی از اقتدار لازم برخوردار باشند و این اقتدار به شکلی مطلق نسبت به تمام معاملات دولتی و افراد طرف قرارداد در این معاملات احساس شود؛ لذا اگر این اقتدار نسبی باشد و بسته به شخصیت افراد طرف معاملات دولتی، قدرت متفاوتی داشته باشد، این راهبرد اساسی پیشگیرانه، کارایی لازم را نخواهد داشت؛ لذا می‌توان دریافت که نظارت در قالب پیشگیری وضعی از جرم و ملاحظات جرم شناختی آن و به عنوان یکی از روشهای افزایش دشواری ارتکاب و خطر ارتکاب قابل دسته بندی است؛ پس در معاملات دولتی نیز هر چقدر میزان این نظارت و دقت یا ساماندهی آن بیشتر باشد، می‌توان انتظار داشت که این رویکرد اثر پیشگیرانه ای داشته باشد.

۴-۲. جرم تبانی در معاملات دولتی

یکی از جرمهای شایع در معاملات دولتی، تبانی در معاملات دولتی است. در واقع از وجوه افتراق کشورهای توسعه نیافته با کشورهای توسعه یافته را می‌توان در حجم و اندازه معاملات دولتی دانست. در کشورهای توسعه نیافته نظیر کشور ما، که پایه‌های اقتصادی رشد و استحکام لازم را ندارد تا بخش خصوصی قدرتمند شکل بگیرد با دولتهایی فربه و حجیم رو به رو هستیم که پیشرو بسیاری از فعالیتهای اقتصادی و غیر اقتصادی است و نقش گسترده‌ای در شئون مختلف کشور، اعم از تصدی‌های اجتماعی و اقتصادی و... دارد. معاملات دولتی حجم زیادی از معاملات را تشکیل می‌دهد و همین مسئله ایجاب می‌کند که قانونگذاران چنین کشورهایی علاوه بر در نظر گرفتن تدابیر و کنترل‌های لازم بر حمایت کیفری از این گونه معاملات تاکید و تصریح کنند. یکی از این تدابیر، تلاش در جهت جلوگیری از ایجاد تبانی در معاملات دولتی است (موسوی بایگی، ۱۳۸۹، ص ۴۷).

اگر از افراد عادی جامعه و یا مدیران شرکتهای تازه تأسیس خصوصی این پرسش به عمل آید که آیا برندگان مناقصات دولتی در رقابتی منصفانه و به دور از هر گونه تبانی با دیگر مناقصه‌گران و یا دستگاه مناقصه‌گزار انتخاب شده‌اند، به احتمال زیاد پاسخ آنان منفی خواهد بود و در صورتی که همین سؤال از مدیران دستگاه‌های دولتی پرسیده شود به احتمال قریب به یقین، پاسخ آنان

حاکمی از صحت و سلامت فرایند برگزاری مناقصات است. برآستی واقعیت برگزاری مناقصات دولتی در کدام سوی این طیف بدبینی و خوش بینی محض قرار می‌گیرد؟ واقعیت این است که حجم زیاد معاملات دولتی در ایران سبب شده است این معاملات یکی از نقاط آسیب‌پذیر و جرم‌خیز در نظام مالی و اداری ایران باشد. همین آسیب‌پذیری سبب شده است در ایران قانون کیفری تبانی در معاملات دولتی تصویب شود تا از طریق اشخاصی که در معاملات دولتی نظیر مناقصه‌ها و مزایده‌های دولتی مرتکب تبانی شده‌اند و از این طریق ضرری را متوجه دولت می‌کنند، مورد تعقیب قرار گیرند (موسوی بایگی، ۱۳۸۸، ص ۴۹).

تبانی در معاملات دولتی باب رقابت سالم اقتصادی و شایسته سالاری در مجریان قراردادهای دولتی را می‌بندند و عرصه را بر شرکتها و اشخاص کم نفوذ یا بی نفوذ در بدنه دستگاه‌های اجرایی تنگ می‌کند. در چنین حالتی رانت و روابط شخصی جای ضوابط انتخاب برترینهای کیفی و کمی را می‌گیرد و ضمن افت کیفیت خروجی قراردادهای دولتی هزینه‌های سنگینی بر دولت و جامعه باز می‌کند. از این رو قانونگذار با جرم‌انگاری این عمل قبیح و مضر به منافع عمومی به مقابله جدی با آن در ابعاد مختلف اداری و قضایی پرداخته است. در قوانین ایران جرم تبانی تعریف نشده است. قانونگذار فقط در مورد ارتکاب جرائم ضد امنیت داخلی یا خارجی کشور (ماده ۶۱۰ قانون مجازات اسلامی) تبانی برای ارتکاب جرم علیه اعراض یا نفوس مال مردم (ماده ۶۱۱ قانون مجازات اسلامی) تبانی مدیر تصفیه یا تاجر ورشکسته و طلبکاران (ماده ۶۷۲ قانون مجازات اسلامی) و تبانی مأمور حفاظت زندانی برای فرار وی (ماده ۵۴۹ قانون مجازات اسلامی) تبانی را جرم دانسته است (موسوی بایگی، ۱۳۸۸، ص ۴۹).

۵. روش‌شناسی پژوهش

روش پژوهش توصیفی تحلیلی با استفاده از کتابخانه است. در عین مراجعه به منابع مختلف داخلی و انگلیسی و مطالعه ارشادات سازمان ملل متحد در پیشگیری از تبانی در معاملات دولتی و مطالعه برخی از کشورها به روش عملی و طرح و اقدامات اتخاذی در این راستا مراجعه و تحلیل شده است.

۶. یافته‌های پژوهش

۱-۶. نظارت‌های نهادی - فیزیکی

بعد اساسی در راستای نظارت پیشگیرانه، توسل به نظارت نهادی-فیزیکی بر فرایند معاملات دولتی بویژه آن دسته از معاملات حساسی است که بنا به حوزه‌ها و یا مبالغ از اهمیت قابل توجهی برخوردار هستند. نظارت به عنوان یکی از راهکارهای پیشگیری وضعی در صدد افزایش دشواری ارتکاب و در عین حال افزایش خطر دستگیری بزهکاران (ابراهیمی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۰) در جرم تبانی در معاملات دولتی است. بدیهی است که نظارت نهادی بسته به نوع نهاد ناظر، گاه از سوی کنشگران قضایی چون دادستان به عنوان مدعی العموم و یا سازمان بازرسی کل کشور، و گاه از سوی کنشگران غیرقضایی و دست اندرکاران اداری و مرتبط با معاملات دولتی صورت می‌گیرد که این امر توسط کمیسیونها و هیأت‌های ساماندهی و پیگیری می‌شود.

۱-۶-۱. ناظران رسمی - دولتی

در قانون اصلاحی سازمان بازرسی کل کشور این مسئله اشاره شود که سازمان بازرسی حق دارد در روند مزایده‌ها و مناقصه‌ها نظارت کند. نکته دیگر اینکه در بحث مربوط به قانون سازمان بازرسی در ماده ۱ آمده است که نظارت سازمان قبل از اقدام، در حال اقدام و پس از اقدام می‌تواند صورت پذیرد. این قانون اجازه داد که بازرسان سازمان بازرسی در مناقصه‌ها و مزایده‌ها رسماً حضور پیدا کنند. تا پیش از این دستگاه‌های اجرایی معتقد بودند که اعضای کمیسیون مناقصات و مزایده‌ها به موجب قانون مشخص شده و در آن حضور سازمان بازرسی نه به عنوان ناظر و نه به عنوان عضو، پیش‌بینی نشده است. استدلال سازمان بازرسی این بود که نظارت آنها نظارت عام است و بر هر نوع اقدامی که در دستگاه مربوط صورت می‌گیرد حق اعمال نظارت دارند. این استدلال در حال حاضر نیز اساس عملکرد این سازمان را در زمینه معاملات دولتی تشکیل می‌دهد^۱. یکی دیگر از عمده‌نهادهای متولی نظارت فیزیکی، حراست‌های زیر نظر وزارت اطلاعات است که یا خود قانوناً عضو هستند و یا در صورت عضو نبودن اعمال نظارت از سوی آنها امکانپذیر است (زمانی، ۱۳۸۸، ص ۷۶).

۱. آماري که از عملکرد سازمان بازرسی کل کشور منتشر می‌شود نشان‌دهنده حجم کاری بسیار زیاد نظارتی این نهاد است. در سال ۹۰، از ۳۸ هزار و ۶۲۶ مورد مزایده، مناقصه اطلاعات اولیه به مدد اعزام ۲۴ هزار نیرو جمع آوری شده است. نتیجه عملکرد این نمایندگان ۶۹۶۹ مورد تذکر بوده که تذکرات در راستای حسن اجرای مناقصه‌ها و اجرای قانون بوده است. هم‌چنین دستور لغو و تجدید برگزاری مناقصه شامل ۲۳۴۳ مورد ۱۴۱۳ مورد اعلام تخلف و جرم به هیأت رسیدگی کننده به تخلفات اداری یا نظامی یا مراجع قضایی گزارش داده شده است. هم‌چنین در ۶ ماه اول سال ۱۳۹۴، ۲۱ هزار و ۴۲۰ مورد اطلاعات اولیه جمع‌آوری شده است. ۱۷ هزار و ۳۵۳ مورد نماینده در کمیسیونها حضور داشته‌اند که نتیجه این حضورها ۵۲۵۹ مورد تذکر و ۱۶۰۸ مورد درخواست لغو یا تجدید مناقصه بوده است. گزارش تخلف به هیأت رسیدگی کننده به تخلفات اداری، نظامی و مراجع قضایی ۸۴۹ مورد بوده است.

در راستای دو اصل مهم شفافیت و دسترس پذیر سازی اطلاعات معاملات دولتی در بسیاری از کشورها جایگاه مهمی برای مردم جامعه به رسمیت شناخته شده است تا تمامی اطلاعات مؤثر در انعقاد معاملات نیز در معرض عموم قرار گیرد. یکی از اقدامات جالب در کشور مکزیک استفاده از شاهدان اجتماعی-عمومی-مردمی^۱ در معاملات دولتی است. این شاهدان به اشخاص عادی، شرکتها، سازمانهای مردم نهادی اطلاق می‌شود که مورد قبول جامعه هستند. جالب این است که عضویت در این شاهدان شرایط سختی دارد؛ مانند نداشتن سابقه کیفری، دانش و آگاهی در موضوع مورد قرارداد، داشتن منافع متعارض احتمالی در آن قرارداد دولتی و ... این شاهدان می‌توانند بدون لحاظ اسناد مناقصه، هر نکته ای را که برای افزایش شفافیت قرارداد دولتی، یافتن و بستن روزه‌های فساد باشد، بیان کنند. در نهایت این شاهدان باید گزارشی عمومی بدهند که برای همه مردم قابل دسترس باشد. این گزارش حاوی مواردی از این قبیل است: ارزیابی آنها از آن معامله دولتی و همچنین پیشنهادهایی است که برای قراردادهای قابل استفاده است. این شاهدان ملزم هستند تا هرگونه تخلف از قواعد و اصولی را که در تنظیم معامله دولتی بیابند به مقام ذیصلاح دولتی اعلام کنند تا آن مقام موضوع را بررسی و تعقیب کند. این شاهدان بر اساس ساعاتی که صرف بررسیهای این موضوع می‌کنند درآمد خواهند داشت. بنا به ارزیابی سازمان ملل متحد، حضور این شاهدان در معاملات دولتی مختلفی که در این کشور منعقد شده است، تأثیر بسزایی در کاهش مؤثر فساد در معاملات دولتی و افزایش شفافیت و التزامات حاکم بر قراردادهای دولتی داشته است. در مثالی دیگر می‌توان به اجرای آزمایشی ناظران مستقل در یکی از طرحهای کشور اتریش- بازسازی ساختمان مجلس اتریش- اشاره کرد. به موجب آن: حق بررسی تمام اسناد منتشر شده و غیر منتشر شده در ارتباط با مناقصه عمومی، حق شرکت در جلسات کمیته‌های مختلف در فرایند مناقصه (مانند جلسات ارزیابی)، حق دسترسی به تمام مستندات و داده های الکترونیکی، نظارت مستقل به مدیریت طرح و به طور مستقیم به رئیس جمهور مجلس اتریش در صورت لزوم، گزارش می‌دهد. در صورت نقض یک قانون مانند قانون مبارزه با فساد، نظارت مستقل نه تنها حق دارد، بلکه مکلف به اطلاع به مقامات قضایی اتریش است (کریونش و ویلکس، ۱۳۹۳، ص ۲۳۵).

توجه به گزارشدهیها و اولویت بخشی به نظام‌مندی سازوکارهای آن و حمایت از گزارش دهندگان که خود ناظر موارد تبانی هستند، می‌تواند جایگاه ویژه‌ای برای مقابله همه جانبه

1. Social witnesses

با تخلفات و جرائم هنگام مناقصات، مزایده‌ها و ترک تشریفات تلقی شود. توفیق در کشف فساد و سوء جریانات در مزایده‌ها و مناقصه‌ها، اعلام گزارش اشخاص است؛ اعم از کسانی که در مزایده‌ها شرکت می‌کنند و یا کسانی که به گونه‌ای اطلاعاتی درباره مزایده‌ها دارند. رسیدگی به این اعلامها در اولویت کاری سازمان بازرسی کل کشور قرار دارد. در ماده ۱۳ قانون ارتقای سلامت نظام اداری و مقابله با فساد با اشاره به تمام مسئولان دستگاه‌های مشمول و همچنین هریک از کارکنان دستگاه‌های مسئول و تصریح به قید «دخالت در معاملات دولتی در مواردی که ممنوعیت قانونی دارد» دامنه قابل توجهی را برای گزارشدهی پیشگیرانه به رسمیت شناخته است. گزارشدهی کارشناسان در ماده ۱۴ قانون ارتقای سلامت اداری به این شکل پیش بینی شده است.^۱ ماده ۱۵^۲ نیز با توسعه گزارش دهندگان به مقامات، مدیران و سرپرستان به شکلی جامع‌تر گزارش دهندگان را پیش بینی، و به تکلیف مبتنی بر پیگیری تا حصول نتیجه نیز صراحتاً اشاره کرده است. این گزارش به شکل تکلیف قانونی نیز در ماده ۷۲ ق.آ.د.ک ۱۳۹۲ (اصلاحی و اجرایی، ۱۳۹۴)^۳ نیز پیش‌بینی شده است. بدیهی است که به دلیل قدرت اقتصادی و سیاسی تبانی کنندگان در معاملات دولتی، حمایتیایی که در ماده ۱۷ از قانون ارتقای سلامت اداری پیش بینی شده است، باید عملی شود؛ زیرا در غیر این صورت نمی‌توان انتظار همکاری و مشارکتهای گزارش دهندگان یا مخبران را داشت (شاملو و مهدی پور، ۱۳۹۶). لازم به اشاره است که گزارشدهی عمومی - مردمی و همچنین شرکتهای پیمانکاری که به نوعی از تبانی متضرر می‌شوند، می‌تواند اثربخشی قابل توجهی داشته باشد. همچنین در این راستا تقویت سازمانهای مردم نهاد، که در ماده ۱۰ قانون ارتقای سلامت اداری و مقابله با فساد نیز پیش بینی شده است، اولویت راهبردی و عملیاتی ویژه ای دارد؛ لذا مقتضی است که وزارت

۱. بازرسان، کارشناسان رسمی، حسابرسان و حسابداران، ممیزان، ذی‌حسابها، ناظران و دیگر اشخاصی که مسئول ثبت یا رسیدگی به اسناد، دفترها و فعالیت‌های اشخاص حقیقی و حقوقی در حیطه وظایف خود هستند، موظفند در صورت مشاهده هرگونه فساد موضوع این قانون، چنانچه ترتیباتی در قوانین دیگر نباشد، مراتب را به مرجع نظارتی یا قضایی ذی‌صلاح اعلام کنند. متخلفان به سه سال محرومیت یا انفصال از خدمت در دستگاه‌های مشمول این قانون و یا جزای نقدی به میزان دو تا ده برابر مبلغ معاملات بزرگ مذکور در قانون برگزاری مناقصات و نیز لغو عضویت در انجمن ها، مؤسسات و اتحادیه‌های صنفی و حرفه‌ای و یا هر دو مجازات محکوم می‌شوند.

۲. ماده ۱۵- مقامات، مدیران و سرپرستان مستقیم هر واحد در سازمانهای دولتی بند (الف) ماده (۲) این قانون به تناسب مسئولیت و سرپرستی خود موظف به نظارت بر واحدهای تحت سرپرستی، پیگیری و مقابله با فساد اداری، شناسایی موارد آن و اعلام مراتب حسب مورد به مراجع ذی‌صلاح هستند. واحدهای حقوقی، بازرسی و حراست و حفاظت نیروهای دستگاه‌های مربوط موظف به پیگیری موضوع تا حصول نتیجه هستند.

۳. ماده ۷۲- هرگاه مقامات و اشخاص رسمی از وقوع یکی از جرائم غیر قابل گذشت در حوزه کاری خود آگاه شوند، مکلفند موضوع را فوری به دادستان اطلاع دهند.

بدیهی است که نقش دادستان در پیگیری از تبانی در معاملات دولتی، جنبه واکنشی دارد و عملکرد وی بعد از وقوع جرم و در جهت تعقیب کیفری، نشانگر اختصاص آن به پیگیری کیفری دارد.

کشور در جهت عملی ساختن این مصوبه اقدام، و به لحاظ اجرایی در جهت تقویت گزارشده‌ی عمومی- مردمی اقدام کند. ماده ۱۹ دستورالعمل تشکیل مجتمع تخصصی ویژه رسیدگی به جرائم اقتصادی تهران مصوب ۲۲ مرداد ۱۳۹۸ به دلیل اینکه تبانی در معاملات دولتی یکی از اقسام جرائم اقتصادی است، جایگاه ویژه‌ای به گزارش و حمایت از گزارش دهندگان بخشیده است: «رئیس مجتمع موظف است تمهیدات لازم را برای دریافت گزارشهای مردمی و سازمانهای مردم نهاد و تشویق و حمایت از گزارشگران فساد درباره جرائم مذکور در این دستورالعمل فراهم کند. در صورتی که هویت گزارش دهندگان مشخص نباشد، سرپرست دادسرا موظف است قبل از شروع به رسیدگی، صحت و سقم موضوع گزارش را بررسی کند»^۱. در آخر برای افزایش اثربخشی گزارشده‌ی از موارد تبانی در معاملات دولتی ذکر دو نکته لازم است: اول اینکه به گزارشهای صحیح و همراه با مستندات محکم جوایز و تسهیلاتی داده شود؛ آنچه در برخی از کشورها رواج دارد. ثانیاً مرجع دریافت گزارش نیز پیش بینی شود که می‌تواند در یکی از نهادهای وزارت اطلاعات، دادستانی شهرستانها و یا واحدی از سازمان بازرسی استان تعیین و مستقر شود.

۲-۶. نظارت‌های مجازی (یا الکترونیکی)

از جمله تأکیدات و راهبردهای عملی مؤثر کشورهای مختلف در مقابله پیشگیرانه با فساد توسل به تدابیر الکترونیکی در اجزای مختلف معاملات دولتی است.

۱-۲-۶. برگزاری و ثبت الکترونیکی معاملات

امروزه در راستای اهداف و اقتضانات برآمده از دولت الکترونیک در جهت پیشگیری از فساد اداری به طور کلی (رستمی و اصغرینیا، ۱۳۹۲، ص ۱۸)، برخی از نظارتها نیز جنبه سامانه‌ای- سیستمی پیدا کرده است. این نوع از نظارت با محقق ساختن دغدغه پیشگیری وضعی و افزایش سرعت بررسی معاملات دولتی و کاهش هزینه‌های آن اهمیت روزافزونی پیدا کرده است؛ به عنوان مثال می‌توان به ساختار ماشینی کردن سازمان بازرسی کل کشور برای دریافت گزارشهای مزایده‌ها و مناقصات اشاره کرد. با این سامانه اعمال نظارتها مکانیزه شده است. حدود هفت هزار کاربر تعریف شده‌اند که به سامانه متصل هستند و مناقصه و مزایده‌ها را ثبت می‌کنند و زمان و مکان مناقصه را کاملاً در اختیار سازمان بازرسی قرار می‌دهد. علاوه بر این سامانه معاملات شهرداری تهران از جمله سامانه‌هایی است که راه اندازی آن در اوایل سال ۱۳۹۷ رسانه‌ای شد. با مطالعه کشور گرجستان مشخص شد که اجرای سامانه معاملات دولتی الکترونیک

۱. تبصره این ماده مقرر می‌کند: "ساز و کار حمایت و تشویق گزارشگران مردمی فساد حداکثر ظرف سه ماه از تاریخ ابلاغ این دستورالعمل در چارچوب قوانین موجود و اختیارات قوه قضاییه توسط شورا تهیه و به تصویب رئیس قوه قضاییه خواهد رسید".

گرجستان (Ge-GP) نقش قابل توجهی در مقابله با فساد در این معاملات داشته است (سازمان ملل متحد، ۱۳۹۳، ص ۳۸)؛ زیرا از طریق شفافیت، عدم تبعیض در معاملات، انتخاب منصفانه و تحقق دسترسی عموم به اسناد معاملات نظام مندی قابل توجهی به فرایندهای معاملات اعطا شده است. به علاوه، دفتر حل اختلافات با حضور نمایندگان شرکتهای رقیب، سمن‌ها و نمایندگان دولت رسیدگی منصفانه‌ای را به اعتراضهای موجود رقم زده است. عملکرد شایسته این کشور در این زمینه و بویژه در الکترونیک سازی خدمات دولتی، باعث شده است که در سال ۲۰۱۲ از این کشور به عنوان "بهترین کشور جهان در مبارزه و پیشگیری در حوزه خدمات عمومی" یاد شود.

۲-۲-۶. سامانه‌سازی در معاملات

بحث اطلاع رسانی الکترونیکی و هم‌چنین آگاهی بخشی عمومی در راستای اصل شفافیت از جمله محورهای مهمی است که در قالب پیشگیری وضعی کارکرد پیدا می‌کند. به همین دلیل در ماده ۳ قانون ارتقای سلامت اداری و مقابله با فساد الزامهای گسترده‌ای برای شفاف‌سازی کارکرد و فعالیتهای بویژه قراردادهای پیش‌بینی می‌کند که از جمله آنها ایجاد درگاه‌های الکترونیک است. از جمله اطلاع‌رسانی عمومی تمام قوانین و مقررات در درگاه‌های الکترونیکی و هم‌چنین لزوم ایجاد بانک اطلاعات (پایگاه اطلاعات قراردادهای) مربوط به معاملات دولتی و وارد نمودن متن تمام قراردادهای مربوط به معاملات متوسط و بالاتر موضوع قانون برگزاری مناقصات که به روش مناقصه، مزایده، ترک تشریفات و غیره منعقد می‌شود. در ماده ۷ قانون در راستای اصلاح ساختار اداری و جلوگیری از مفاسد مالی دولت موظف به تدوین منشور اخلاق حرفه‌ای کارگزاران نظام به منظور فرهنگ‌سازی و ارتقای سلامت نظام اداری بر اساس منابع اسلامی و متناسب با توسعه علوم و تجربیات روز دنیا با همکاری دیگر قوا شده است. بند (ب) ماده ۳ قانون ارتقای نظام سلامت اداری نیز مسئولیتی بر عهده معاونت برنامه‌ریزی و راهبردی گذاشته شده است که سامانه‌ای را ایجاد کند که تمام مناقصات و معاملات دولتی فسخ و ابطال و الحاق در این سامانه گذاشته شود بجز موارد محرمانه (آن هم با تشخیص یک هیئت) بقیه در دسترس عموم قرار بگیرد. این اقدامات در جهت پیشگیری از تخلف و جرم، و در ارتقای سلامت اداری مؤثر است. بدون تردید هرگونه اعمال نظارت بر هر واحدی موجب پیشگیری از بروز فساد خواهد شد. بنا بر آماري که ارائه می‌شود، با اعمال نظارت‌های سازمان در برخی از استانها نسبت مربوط به ترک

۱. نزدیک به ۳۰ درصد GDP کشور از طریق معاملات دولتی به دست می‌آید؛ لذا تمامی هزینه کرد بودجه دولتی مبتنی بر معاملات است و با راه اندازی سامانه تدارکات الکترونیکی دولت (تاد)، تمامی مزایده‌ها و مناقصه‌ها و خریدهای دولتی به صورت الکترونیکی و شفاف انجام خواهد شد <https://pishgaman.net>

تشریفات به برگزاری مزایده و مناقصه‌ها بر عکس شده است؛ مثلاً در یک استان که تا پیش از این مناقصات و مزایده‌ها تا ۸۵ درصد به صورت ترک تشریفات انجام می‌شد، اکنون در چرخشی اساسی ۸۵ درصد مزایده‌ها و مناقصات برگزار، و بقیه به صورت ترک تشریفات انجام می‌شود. بنابراین اعمال نظارتها اثر بخش بوده است (گزارش رئیس سازمان بازرسی، قابل دسترسی در سایت سازمان بازرسی کل کشور).

بر اساس مصوبات کمیته شفافیت شورای اسلامی شهر تهران و در مسیر هوشمندسازی تهران و با هدف شفافیت و شهرداری شیشه‌ای، سامانه اینترنتی معاملات شهرداری تهران راه اندازی خواهد شد؛ به عنوان مثال مهم می‌توان به تجربه کشور آفریقای جنوبی اشاره کرد. این کشور سامانه ثبت موارد قصور و تخلفات در معاملات دولتی را راه اندازی کرده است یا در کشور امریکا دو سامانه مهم نقش پیشگیرانه قابل توجهی در پیشگیری از فساد در معاملات دولتی داشته است: سامانه فدرال داده‌های معاملات دولتی و سامانه گزارش سوابق عملکرد شرکتهای طرف معامله دولتی. سامانه دوم در سال ۲۰۱۳ راه اندازی، و در سال ۲۰۱۵ در تمام کشور امریکا به طور کامل اجرایی شد (فازکاس و بارت، ۱۳۹۵، ص ۱۱).

۳-۶. نظارت پیشگیرانه بر تشریفات و مراحل انعقاد معاملات دولتی

با توجه به اینکه معاملات دولتی تشریفات ویژه، پیچیده و پراکنده ای دارد و گاه بسته به هر نهاد متولی معامله دولتی تفاوت می‌کند، فرض اساسی و بدیهی این است که رعایت تشریفات مقرر در قوانین و آیین نامه‌ها، خود عامل مهمی در پیشگیری از وقوع تبانی خواهد داشت.

۱-۳-۶. نظام مند سازی تشریفات معاملات دولتی

در ادبیات بین‌المللی و پژوهشهای مختلف زیر نظر سازمان ملل متحد با هدف افزایش سلامت و مقابله با فساد در معاملات دولتی می‌توان تأکید ویژه ای بر اهمیت این فرایند را مشاهده کرد؛ زیرا بر اساس این مطالعات عموماً فرایند معاملات در قالب فرایندی پیشگیرانه مدنظر قرار گرفته و نگاه مرحله مدار به جنبه‌های مختلف عاملی برای کاهش فساد در معاملات معرفی و تحقق ماده ۹ کنوانسیون مقابله با فساد تلقی شده است؛ به عنوان مثال طبق ماده ۱۲ قانون برگزاری مناقصات تشخیص صلاحیت عرضه‌کنندگان و ارزیابی کیفی آنان از شرایط اولیه قلمداد شده است. مطابق بند "الف" ماده ۱۲ در ارزیابی کیفی عرضه‌کنندگان این موارد لحاظ می‌شود: تضمین کیفیت خدمات و محصولات، داشتن تجربه و دانش در زمینه مورد نظر، حسن سابقه، داشتن پروانه کار یا گواهینامه‌های صلاحیت و توان مالی متقاضی برای کار. همچنین در بند "ب" این ماده مراحل ارزیابی کیفی به این شرح مقرر شده است: تعیین معیارهای ارزیابی

و اهمیت نسبی معیارها، تهیه اسناد ارزیابی، دریافت و تکمیل و ارسال اسناد ارزیابی از سوی متقاضیان، ارزیابی اسناد دریافت شده و تعیین امتیاز هر یک از مناقصه‌گران و رتبه‌بندی آنها، اعلام نام مناقصه‌گران صلاحیتدار به کارفرما و امتیازات و رتبه آنها و مستندسازی ارزیابی کیفی مناقصه‌گران. هم‌چنین برای جلوگیری از اعمال سلیقه در تشخیص صلاحیتها و ایجاد تبعیض بین عرضه‌کنندگان، بند "ج" ماده ۱۲ مقرر کرده است: «سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مکلف است با همکاری دستگاه‌های اجرایی حداکثر سه ماه پس از تصویب این قانون آیین‌نامه اجرایی ارزیابی کیفی مناقصه‌گران را با رعایت موازین مقرر در این ماده، که بیانگر شاخصهای اندازه‌گیری و روش ارزیابی با مناقصه‌گران باشد، تهیه کند و به تصویب هیأت وزیران برساند». محتوای قانون برگزاری مناقصات بیانگر ارزیابی کیفی عرضه‌کنندگان برای هر مناقصه است (شیروی، ۱۳۸۵؛ ص ۶۶ و ۶۷). همان‌طور که می‌توان دریافت، روشهای قبل از انعقاد قرارداد در معامله دولتی، اساساً باعث می‌شود که بسیاری از زمینه‌های تبانی در این معاملات از بین برود و خطر ارتکاب جرم و دشواری آن بیشتر شود.

هم‌چنین آیین‌نامه تضمین برای معاملات دولتی مصوب ۱۳۸۱/۳/۲۶ با پیش‌بینی تضمین در مناقصه و تضمین پیش پرداخت تا حد زیادی با تبانی در معاملات دولتی و بویژه مناقصات ناشی از شرکت‌کنندگان صوری را بسته است و از سویی با پیش‌بینی تضمین تعهدات و تضمین حسن اجرای کار سعی در برخورد با افت کیفیت و کمیت موضوع قرارداد در اثر جرائمی هم‌چون گرفتن پورسانت و تبانی داشته است. این آیین‌نامه به استناد ماده ۶ قانون تنظیم بخشی از مقررات مالی دولت تصویب شده است که در این قانون به دولت اجازه داده شده است بر اساس پیشنهاد سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور برای معاملات دولتی دیگر ضمانت‌های معتبر علاوه بر ضمانت‌نامه‌های موجود از قبیل اوراق بهادار و ... تعیین کند و بگیرد.

هم‌چنین تأکید بر مستندسازی که از جمله پیشنهادهای مهم رعایت شفافیت در معاملات است، می‌تواند روش مهمی در کاهش میزان موارد تبانی در معاملات دولتی باشد. در این راستا آیین‌نامه اجرایی نظام مستندسازی و اطلاع‌رسانی مناقصات مصوب ۸۵/۹/۱ هیأت وزیران قابل اشاره است. هیأت وزیران بنا به پیشنهاد سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و وزارت امور اقتصادی و دارایی به استناد بند "د" ماده ۲۳ قانون برگزاری مناقصات مصوب ۱۳۸۳ آیین‌نامه اجرایی نظام مستندسازی و اطلاع‌رسانی مناقصات را تصویب کرد. این آیین‌نامه به اجرا و تحقق چهار هدف تأکید می‌کند: الف- شفاف‌سازی و اطلاع‌رسانی هنگام مناقصات ب- رقابت آزاد و

رعایت اصل برابری حقوق مناقصه‌گران ج- ایفای بهنگام و کامل تعهدهای طرفهای مناقصه (مناقصه‌گزاران و مناقصه‌گران) د- تسریع در مراحل برگزاری مناقصه. بر اساس این آیین‌نامه تمام دستگاه‌های مشمول قانون برگزاری مناقصات در تمام معاملات بزرگ اعم از مناقصه و ترک مناقصه به رعایت مفاد آن مکلف شده‌اند. در این آیین‌نامه ضمن تعیین خلاصه اسناد مناقصه مربوط به تدارکات و تأمین کالاها و خدمات عمومی و جدا کردن آنها، چگونگی ثبت اطلاعات و مستندسازی جلسات مناقصه در انواع مناقصات یک مرحله‌ای و دو مرحله‌ای و همچنین چگونگی تنظیم صورتجلسات مشخص شده است. همچنین چگونگی فراخوان، ارزیابی شکلی پیشنهادها و ارزیابی کیفی مناقصه‌گران، بازگشایی پاکت‌های قیمت و نیز چگونگی تعیین و اعلام برنده مناقصه و چگونگی انعقاد قرارداد و مستندسازی ترک تشریفات مناقصه به تفصیل بیان شده است.

یکی از عوامل مهم در این راستا توجه به شرکت‌های طرف معامله است که توجه به برخی از تشریفات باعث می‌شود که نوعی پیشگیری رخ دهد؛ اما گاهی درج شرایط لحظه‌ای در برخی از معاملات و عدم آگاهی شرکت‌کنندگان خود عاملی برای حذف برخی و نریک شدن به وضعیت موضوع تبانی می‌شود. در برخی از مطالعات موردی این امر ثابت شده است و تفسیر برخی اعداد در مناقصات یا برخی شرایط در دیگر معاملات دولتی تبانی‌کنندگان دولتی را به سمت حذف همراه با دلیل برخی شرکت‌کنندگان سوق داده است تا اعتراض‌ها و شکایتهای کمتری را به دنبال داشته باشد. تشریفات دیگر نیز می‌تواند تأثیر پیشگیرانه داشته باشد؛ اولاً اینکه شرکتها از لحاظ حوزه کاری و سابقه‌ای که دارند مورد ارزیابی قرار گیرند. ثانیاً هنگام برگزاری معاملات دولتی، گاهی برخی از شرکتها صرفاً به گونه‌ای صوری حضور پیدا می‌کنند و با تبانی قبلی میان شرکتها، هدف پیروزی یکی از شرکتهاست؛ لذا می‌توان با به‌کارگیری تدابیری چون شناسه‌گذاری و مقابله اداری با این شکل از شرکت کردن به طور صوری را عاملی پیشگیرانه دانست. نکته سوم را می‌توان در رابطه با ماده ۴۷ از قانون برنامه پنجساله ششم توسعه^۱ بیان کرد که اولویت خود به عاملی برای تبانی تبدیل نشود. به علاوه اینکه می‌توان با تعیین ضریب‌هایی برای شرکت‌های بومی کم توان از تبانیهای احتمالی در انواع معاملات دولتی جلوگیری کرد. بحث برآورد قیمت‌ها^۲ یکی

۱. به موجب این ماده "تمام دستگاه‌های اجرایی از جمله وزارتخانه‌های نفت و نیرو و سازمان انرژی اتمی و بنگاه‌های اقتصادی نهادهای عمومی غیردولتی مکلفند در طول اجرای قانون برنامه در طرح‌های (پروژه‌های) خود و در شرایط برابر به پیمانکاران بومی واجد شرایط استانی اولویت دهند و در قرارداد با تمام شرکتها و پیمانکاران، اولویت با به‌کارگیری نیروهای بومی استانی (در شرایط برابر از نظر علمی و تجربی و با اولویت محل سکونت نزدیکتر) را درج و بر حسن اجرای آن نظارت کنند".

۲. مثلاً معدن بزرگی که در یکی از استانها واگذار شده بود بنا به گزارش سازمان بازرسی کل کشور مشخص شد که اینها در قیمت‌گذاری و چگونگی اقدام درست عمل نکرده‌اند و باید با روش دیگری عمل می‌شد. در واقع طبق مناقصه این معدن ده سال واگذار شده بود. بررسیها دلالت داشت که چون قیمت فلز سرب در بازار یک قیمت است و با قیمت خام آن تفاوت دارد به همین دلیل قیمت بر اساس قیمت روز نوسان خواهد داشت. به همین دلیل نباید قیمت مقطوع برای این مناقصه در نظر گرفته می‌شد که برای ابطال اقدام شد.

از موضوعات شایعی است که زمینه تبانی در معاملات دولتی تلقی می‌شود یا ابهام در موضوع مناقصه که صریح نیست و دقیق تعریف نشده است یکی دیگر از موارد شایع تخلفات در موضوع مناقصات است. هم‌چنین مواردی که روشهای کار دقیق بیان نشده، در این‌گونه موارد، مناقصه ابطال شده است.

۶-۳-۲. نظام‌مند سازی فرایند پیشگیری از تبانی در معاملات دولتی

جایگاه ترسیم مرحله‌ای و خطر محور^۱ در پیشگیری از تبانی در معاملات دولتی را می‌توان مورد اذعان بسیاری از مطالعات در برخی کشورها یافت. این موارد در سه مرحله مهم ترسیم می‌شود: مرحله اول، قبل از معامله دولتی است که در آن ارزیابی نیازها، دسته بندیهای معاملات، اختصاص بودجه یا اصطلاحا بودجه بندی و در نهایت ساختارمند کردن روند معامله دولتی^۲ است. در این ساختاربندی کردن هفت عامل مهم مد نظر قرار می‌گیرد: ۱. بیان و طراحی اسناد مورد نیاز برای معامله ۲. تعیین روش معامله دولتی ۳. ایجاد و تعیین محدودیت زمانی برای معامله دولتی مورد نظر ۴. ترسیم و برقرار کردن شرایط قراردادی ۵. حداقلها و معیارهای انتخاب طرف معامله دولتی ۶. تعیین مشخصات فنی و در نهایت ۷. تعیین معیارهای اعطا و ایفای مالی نسبت به شخص طرف معامله^۳. مرحله دوم، معامله دولتی است. این مرحله خود پنج عامل و معیار اساسی دارد؛ به این تعبیر که چنانچه بنا بر برگزاری معامله دولتی باشد ضمن آن، چه شرایط و شیوه‌هایی باید رعایت شود: ۱. اطلاع عمومی ۲. درخواست شفافیت سازی و روشن کردن جنبه‌های مختلف و اطلاعات شرکتهای طرف معامله ۳. بازپرداخت عمومی ۴. ارزیابی معامله‌ها ۵. انتشار قرارداد مورد نظر منعقد شده ۴. مرحله سوم به مرحله پس از معامله دولتی^۵ موسوم است

1. Risk Mapping and Prevention

2. **Pre-tender stag:** Needs assessment, Categories of procurement, Budgeting, Structuring of the bidding process

3. (a) Tender documents
- (b) Procurement procedure
- (c) Time limits
- (d) Contractor qualification
- (e) Minimum and selection criteria
- (f) Technical specifications
- g) Award criteria

4. Tender stage

- (a) Public notice
- (b) Requests for clarification
- (c) Public bid opening
- (d) Evaluation of tenderers and tenders
- (e) Publication of intended contract award and awarded contract

5. Post-tender stage

(سازمان ملل متحد، ۱۳۹۳، ص ۴۶) که با اجرای قرارداد مرتبط است. به طور کلی هدف این مرحله بندی خطر محور این است که شفافیت و رقابت پذیری در معاملات دولتی تقویت شود. فرایند مرحله مدار کلان و جالبی که می توان با مطالعه کشور فرانسه استخراج کرد، معتقد است که به منظور بازرسی معاملات دولتی و تحقق پیشگیری از طریق بازدارندگی، چهار مرحله مهم طراحی شده است: ۱. بررسی انطباق با روشهای مرسوم معاملات عمومی ۲. پاسخ به شرکت کنندگان در معامله ۳. شناسایی موارد مشکوک ۴. ارجاع پرونده به مقام قضایی و تعقیب آن.

۷. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

نبود نظارت به عنوان یکی از زمینه های فساد زای مهمی است که در جهت برگزاری معاملات دولتی از قبیل مزایده‌ها، مناقصه‌ها، ترک تشریفات، قراردادهای خارجی، قراردادهای مبتنی بر خرید کالا و خدمات نیازمند تقویت عملیاتی و اجرایی است؛ زیرا نبود آن بستر کلانی را برای نقض گسترده حقوق دولت و حیف و میل کردن بیت المال در پی دارد؛ چرا که یکی از مصداقهای بارز معاملات دولتی، مزایده است شیوه‌هایی برای تبانی در مزایده وجود دارد که از جمله این روشها می‌توان از حاضر نشدن در روال مناقصه یا انصراف از آن، عرضه پیشنهادهای خارج از نوبت و ارائه نکردن اطلاعات جامع درباره مشخصات موضوع معامله را نام برد. قانونگذار به نسبت مناقصه، احکام کمتری را در زمینه مزایده بیان کرده است؛ زیرا میزان مناقصات برگزار شده از سوی دولت همیشه در دوره‌های مختلف از میزان مزایده‌های برگزار شده بیشتر است. در اینجا نیز معاملات به شکل مزایده به سه صورت کوچک، متوسط و بزرگ قابل تصور است. در مورد معاملات جزئی، متولی مزایده باید به اشخاص داوطلب خرید رجوع و پس از تحقیق کامل از بهای ارائه شده و رعایت صلاح دولت، مال یا خدمات را به بیشترین میزان ممکن به فروش رساند. در این فرض ممکن است میان مأمور فروش و طرف معامله تبانی صورت گیرد. البته به طور کلی احتمال تبانی در این نوع معاملات کمتر وجود دارد. درک عملی چنین ملاحظه‌ای اهمیت پرداختن جرم شناختی علت شناختی و پیشگیرانه به تبانی در معاملات دولتی را دو چندان می‌سازد. بر همین اساس، قدرت فراوان مرتکبان این جرائم و چالشی که در مسیر تدابیر پیشگیرانه به وجود می‌آورند به گونه‌ای است که چالش شناسی و ارائه الگویی مناسب برای مقابله با تبانی کنندگان را از ضرورتی ویژه برخوردار می‌سازد.

بنابراین ملاحظات ضرورت شناختی و با نظر به مطالعات جرم شناختی پیشگیری می توان دریافت که پویاترین شاخه از جرم شناسیهای کاربردی این جرم شناسی است که به شکلی

روزافزون با افزایش مصادیق جرائم موضوع پیشگیری و نیز راهبردهای پیشگیرانه ای که تعریف و بازشناسی می‌شود، اهمیت ویژه ای در مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناختی پیدا کرده است. این موارد در حالی است که به نقل از برخی خبرگزاریها، روند ارتکاب تبانی در معاملات ولتی سعودی است و خلأهای متعدد قانونی در انعقاد معاملات دولتی از مناقصه و انواع آن گرفته تا مزایده و دیگر معاملات بسیار اسفناک است و پرداخت جامع به شیوه‌های پیشگیرانه قابل استفاده در کاهش این جرائم از اهمیتی دوچندان حکایت دارد. هم‌چنین نیاز روزافزون افکار عمومی مبنی بر مقابله نظارت محور همه جانبه با حیف و میل کردن اموال عمومی در قالب معاملات دولتی و تبانی در بستر آن خود حاکی است که کاهش آستانه تحمل مردم جامعه بر نیاز مبرم چنین تحقیقاتی تأکید دارد؛ تحقیقاتی که با هدف ترسیم الگوی جامع در صدد است تا محیط و آماج ارتکاب تبانی در معاملات دولتی را دشوارتر سازد.

از همین رو به نظر می‌رسد که این پژوهش ادبیات حقوقی ناظر به عوامل و حوزه‌های مختلف از قبیل پیشگیری از جرم، مقابله با فساد اداری را تقویت می‌سازد: اولاً اینکه باعث می‌شود که حوزه‌های متروک مطالعاتی که عموماً ناظر به برقراری ارتباط میان رویکرد عملی و نظری است روشن‌تر، و ثانیاً گرایش حقوق کیفری و شاخه علوم جنایی از حیث جنبه‌های عملی غنی‌تر ظاهر شود؛ به همین دلیل است که کاربرد این پژوهش علاوه بر چنین حوزه‌هایی در نهادهای حاکمیتی موظف بر نظارت بر سلامت در فضای معاملات دولتی بسیار پررنگ خواهد بود؛ به علاوه اینکه می‌تواند واحدهای حقوقی ادارات متولی انعقاد معاملات دولتی را درباره مقابله پیشگیرانه هشیارتر سازد.

۸. نتیجه‌گیری

از دید مطالعات جرم‌شناسی پیشگیری، رویکردهایی که می‌توان در زمینه جرم تبانی در معاملات دولتی به کار برد در قالب پیشگیری وضعی با شیوه‌های بیست و پنج گانه، پیشگیری اجتماعی با اقسام رشدمدار و جامعه‌مدار و نیز پیشگیری کیفری قابل تبیین است. اخیراً نیز قرائت بومی کشور در قالب پیشگیری انتظامی محور مطالعاتی قرار گرفته است که به نظر می‌رسد جایگاه مهمی در کاهش جرم تبانی در معاملات دولتی دارا باشد. در این قالب و با تلفیق میان پیشگیری وضعی و اعمال آن در بستر پیشگیری انتظامی می‌توان به نتیجه مهمی مبنی بر لزوم تقویت نظارت بر معاملات دولتی به عنوان یکی از جرائم اقتصادی مهم اذعان کرد. نتیجه مهم و اساسی اینکه، حجم و گستره معاملات دولتی و مصادیق فنی آنها تا حدی است که نمی‌توان

بدون توسل به کارشناسان نهادهای مختلف در زمینه نظارت پیشگیرانه از موارد تبانی در معاملات دولتی کاهش وقوع این جرم را انتظار داشت؛ لذا نتیجه این است که در عین پیش بینی نظارت فراگیر مردمی- اجتماعی به منظور افزایش دقت نظارتها باید با دخالت کارشناسان به پالایش نتایج نظارتها اقدام کرد. در این بستر می‌توان در عین پیشگیری تخصصی از تبانی در معاملات دولتی از نقض حقوق افراد در قالب طرح واهی موارد نظارتی جلوگیری کرد. به علاوه اینکه بسته به نوع معاملات می‌توان پیشنهاد افتراقی شدن نوع نظارت پیشگیرانه را مطرح، و در قالب هر یک از مصادیق نظارت، تدابیر و گروه‌های تخصصی را پیشنهاد کرد و تنها مجرای دریافت اطلاعات برآمده از نظارتها به نهادهای قضایی و انتظامی را مشخص نمود؛ مضافاً اینکه به طور خاص می‌توان با اولویت بخشی به راهکارهایی نظیر کاهش حجم و اندازه فعالیت‌های دولتی، وضع قوانین و مقررات لازم برای نظارت دقیق به تمام مراحل قراردادهای دولتی، داوری نهاد مستقل، انتشار دقیق تمام مراحل کار، مجازات و افشای مفسدان در معاملات دولتی، جدا کردن کلی قراردادهای با توجه به تجربیات فساد در قراردادهای بین‌المللی، کنترل نامحسوس، مجازات جداگانه و موردی فسادها، جمع آوری تمامی قراردادهای سازمانی مستقل، ایجاد مصونیت برای داوران قراردادهای ارائه گزارش دقیق از مسئولان تقویت نیروی انسانی و کارشناس برای قراردادهای دولتی، اولویت بخشی به گزارشدهی‌های مردمی سازمانهای مردم نهاد و کارمندان و کارشناسان و حمایت ویژه از آنها می‌تواند از تبانی در قراردادهای دولتی پیشگیری کند؛ زیرا کارشناسان با اطلاعاتی که دارند، گاه خود در آسان‌سازی ارتکاب برخی از جرائم به طور مستقیم یا غیرمستقیم دخالت می‌کنند و این فنی بودن بودن حوزه معاملات دولتی در مناقصات و مزایده‌ها گاه خود عاملی برای ارتکاب جرم تبانی است. به نظر می‌رسد که برای افزایش اثربخشی اجرای تدابیر پیشگیرانه نظارت محور، می‌توان از دسته بندی معاملات و تعیین راهکارهای پیشگیرانه خاص هر کدام استفاده کرد. این نوع از افتراقی سازی تدابیر پیشگیرانه باعث خواهد شد که تمام تدابیر پیشگیرانه بر تمام معاملات متمرکز نشود و در عین اینکه در هزینه اجرای تدابیر صرفه جویی می‌شود، معاملات مهم از راهکارهای پیشگیرانه مؤثری نیز برخوردار شود.

۹. پیشنهاد‌های کاربردی

قانونگذاری جامع به منظور ترسیم دایره فعالیت‌های نظارتی پیشگیرانه: به نظر می‌رسد که در کنار پالایش قوانین جرم انگار در حوزه معاملات دولتی، مقتضی است اقسام نظارت بر جرم تبانی در معاملات دولتی جنبه قانونی پیدا کند و آیین‌های نظارت و فرایندهای آن به شکل مرحله‌ای در

آنها پیش‌بینی شود. به نظر می‌رسد که پراکندگی مقررات مرتبط با نظارت این ابزار پیشگیرانه را از کارایی مورد نظر آن دور می‌کند.

یکسان سازی و واحد کردن تمام آیین نامه های معاملات در نهادهای مختلف دولتی با پیش‌بینی حضور نهادهای نظارتی جامع و رسمی در فرایند انعقاد معاملات دولتی، قانون جامع روشهای معاملات دولتی تمان ارگانهای دولتی می‌تواند از پراکندگی جلوگیری کند که خود عامل تبانی است.

سامانه‌سازی جامع و یکپارچه برای نظارت جامعتر: سامانه جامع معاملات در کشورهای مختلف می‌تواند الگوی قابل توجهی باشد که در کشور نیز با دسته بندی تمام معاملات نسبت به تقویت یکپارچگی و شفافیت معاملات اقدام کرد. در کنار این سامانه می‌توان به تجربه برخی کشورها و راه اندازی سامانه ثبت شکایت از موارد تخلف در معاملات نیز توجه کرد.

فهرست منابع

- ابراهیمی، شهرام (۱۳۹۵)، "جرم شناسی پیشگیری"، ج اول، نشر میزان، چ سوم.
- ابراهیمی، شهرام و مجید صادق نژاد نائینی (۱۳۹۲)، "تحلیل جرم شناختی جرایم اقتصادی"، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، دوره دوم، ش ۵، زمستان.
- بقایی همامه، اسماعیل (۱۳۸۵)، "مقابله با فساد در حقوق بین الملل (با تأکید بر کنوانسیون مقابله با فساد)"، پایان نامه کارشناسی ارشد حقوق بین الملل، دانشگاه شهید بهشتی.
- بهرامی، سهراب، (۱۳۹۲)، "بسترهای وقوع تبانی فساد در مناقصات و راهکارهای مقابله با آن"، مجله کارآگاه، دوره دوم، س ششم، بهار، ش ۲۲.
- بیابانی، غلامحسین و سهراب بهرامی (۱۳۹۰)، "تبانی در معاملات دولتی"، نخستین هم اندیشی سراسری نقد و بررسی قانون برگزاری مناقصات.
- توسلی زاده، توران (۱۳۹۲)، "پیشگیری از جرایم اقتصادی"، انتشارات جنگل.
- حبیبی، نادر (۱۳۷۵)، "فساد اداری: عوامل مؤثر و روشهای مبارزه"، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی وثوقی.
- دادخدایی، لیلا (۱۳۹۰)، "فساد مالی-اداری و سیاست جنایی مقابله با آن"، نشر میزان، تابستان.

- دادخدایی، لیلا (۱۳۹۳)، "بررسی مفهوم فساد و رویکرد پیشگیرانه قانونگذار ایران در قانون ارتقای سلامت اداری و مقابله با فساد"، فصلنامه تعالی حقوق، دوره جدید، ش ۳.
- دهقان، سعید، و بهنام شکرالهی و خدابخش خدارحمی، (۱۳۹۰)، "تناقضات، عدم شفافیت و آسیب های قانون برگزاری مناقصات و پیشنهادات در جهت بازنگری و اصلاح"، نخستین همایش سراسری نقد و بررسی قانون برگزاری مناقصات و آیین نامه های آن.
- ذاکر صالحی، غلامرضا (۱۳۹۱)، "راهبردهای مبارزه با فساد اداری"، انتشارات جنگل، چ دوم.
- رستمی، ولی و مرتضی اصغرینیا (۱۳۹۲)، "نقش دولت الکترونیک در کاهش فساد"، در: "مجموعه مقالات ارتقای سلامت اداری نظام مالیاتی"، به کوشش شهرام ابراهیمی، نشر میزان.
- رشیدی، احمد (۱۳۸۹)، "راهنمای ملل متحد در مبارزه با فساد"، تهران، انتشارات سازمان بازرسی کل کشور.
- رشیدی، احمد (۱۳۹۰)، "راهبردها و سازوکارهای مدیریتی پیشگیری از فساد، ارائه شده در همایش ارتقای سلامت اداری"، سازمان بازرسی کل کشور.
- زاهدی، محمدنبی، شهبازی (۱۳۸۸) در پژوهشی به "بررسی عوامل مؤثر بر کاهش فساد اداری (مطالعه موردی در شهرداری تهران)"، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.
- زمانی، علی اکبر (۱۳۸۸)، "تبانی و تقلب در برگزاری مناقصه های دولتی، موانع و راهکاری پلیسی در مبارزه با آن"، مجله کارآگاه، دوره دوم، س سوم، ش ۸، زمستان.
- طجرلو، رضا و و بهزاد قربانی درآباد (۱۳۹۵)، سلامتی در معاملات دولتی، "مطالعات حقوق انرژی"، ش ۳، بهار و تابستان.
- طجرلو رضا و زهرا بابایی (۱۳۹۶)، "بررسی اصول ارتقای سلامت در برگزاری مناقصات ایران و سازمان همکاری توسعه اقتصادی (OECD)، "مطالعات حقوق انرژی"، ش ۵، بهار و تابستان.
- کوشکی، غلامحسن (۱۳۸۷)، "بررسی اختیارات و وظایف دادستان در آیین دادرسی کیفری ایران و فرانسه"، رساله دکتری حقوق کیفری و جرم شناسی، دانشگاه شهید بهشتی،
- لانگست و همکاران (۱۳۸۷)، "برنامه جهانی مبارزه با فساد"، ترجمه امیرحسن جلالی فراهانی و حمید بهره مند بگ نظر، مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی.
- موسوی بایگانی، سید علی، (۱۳۸۹)، "بررسی سیاست جنایی جمهوری اسلامی ایران پیرامون فساد مالی در قراردادهای دولتی"، پایان نامه کارشناسی ارشد، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.

- مهدوی پور، اعظم (۱۳۹۰)، "سیاست کیفی افتراقی در قلمرو بزهکاری اقتصادی"، نشر میزان.
- بهرامی، سهراب (۱۳۹۲)، "بسترهای وقوع تبانی در مناقصات و راهکارهای مقابله با آن"، مجله کارآگاه، س ششم، ش ۲۲، بهار.
- منتی‌نژاد، صادق (۱۳۸۶)، "شیوه‌ها و زمینه‌های تبانی در معاملات دولتی"، مجله حقوق دادگستری، دوره جدید، ش ۶۱.
- همدمی خطبه سرا، ابوالفضل (۱۳۸۳)، "فساد مالی، علل، زمینه‌ها و راهبردهای مبارزه با آن"، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- Coviello, D., & Mariniello, M. (2014). Publicity requirements in public procurement: Evidence from a regression discontinuity design. *Journal of Public Economics*, 109, 76–100.
- David-Barrett, E., Heywood, P. M., & Theodorakis, N. (2015). **Towards a European Strategy to Reduce Corruption by Enhancing the Use of Open Data**. UK. London.
- Fazekas, M & Elizabeth David-Barrett, (2015) **Corruption Risks in UK Public Procurement and New Anti-Corruption Tools**, Government Transparency Institute, Budapest, Hungary, November,
- Fazekas, M., & Tth, I. J. (2014). **New ways to measure institutionalized grand corruption in public procurement** (No. 2014:9). U4 Anti-Corruption Resource Centre, Bergen, Norway.
- Krivinsh, Anatoly, & Andrejs Vilks (2013), Prevention of corruption in Public Procurement: importance of general legal principles, *Jurisprudence*, 20(1): 235–247.
- Lewis-Faupel, S., Neggers, Y., Olken, B. A., & Pande, R. (2014). **Can Electronic Procurement Improve Infrastructure Provision?** Evidence From Public Works in India and Indonesia (No. 20344).
- United Nations(2013), **Good practices in ensuring compliance with article 9 of the United Nations Convention against Corruption**, *Guidebook on anti-corruption in public procurement and the management of public finances*, United nations office on drUgs and crime